

С. Б. Буйських

СВЯТИЛИЩА EXTRA-URBAN ЕПОХИ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Стаття присвячена проблемам існування в Нижньому Побужжі мережі грецьких позаміських святилищ VI—V ст. до н. е.

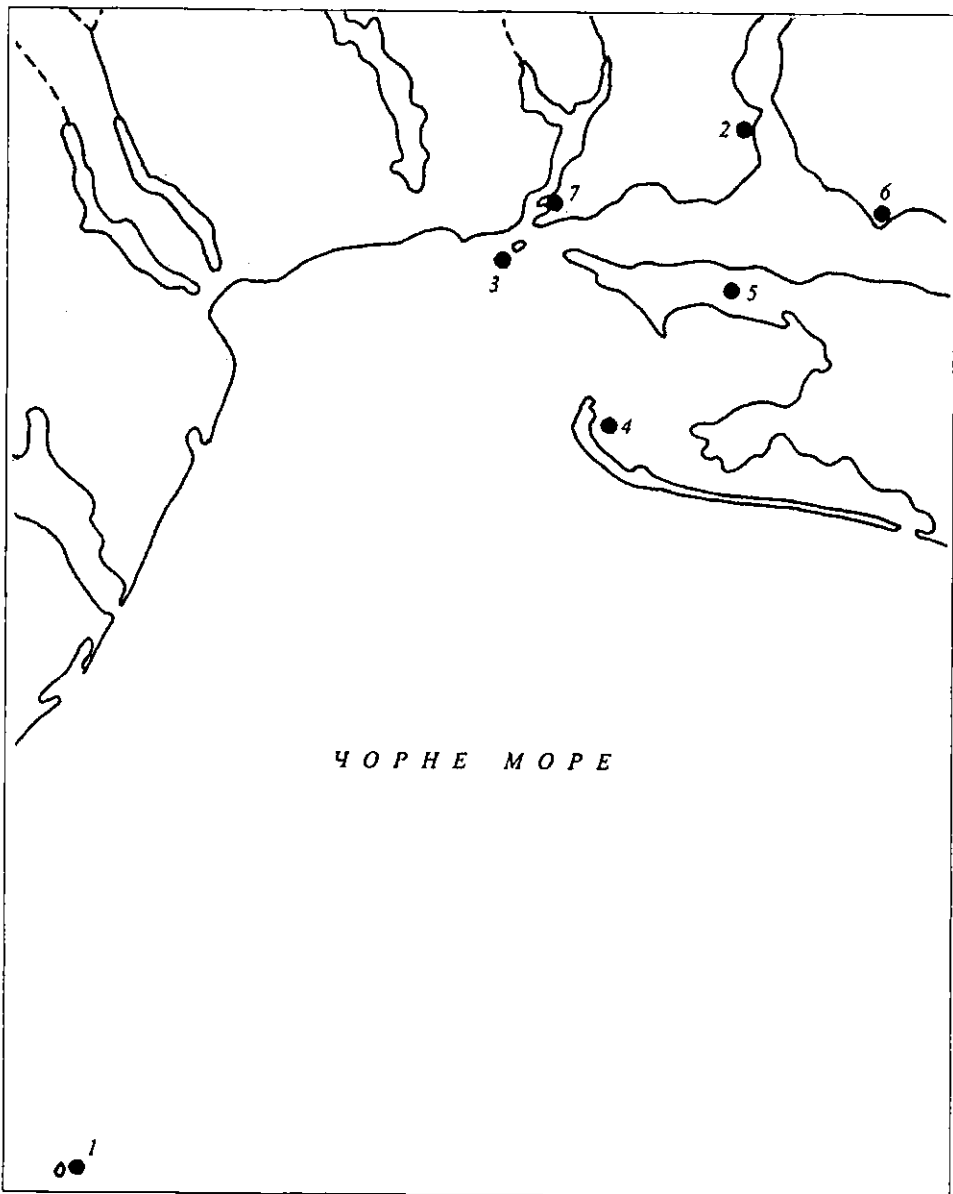
Протягом Великої Грецької колонізації в усіх регіонах Середземного та Чорного морів, які вона охопила, релігія відіграла визначну роль¹. Аналіз колонізаційної практики греків свідчить, що вже на початкових фазах заснування нових апойкій переселенці розподіляли територію, яку їм належало освоїти, на приватний, суспільний та релігійний простір². Поширенню на землях, які освоювали колоністи, усталених ідеологічних уявлень, у тому числі різноманітних вірувань, культів богів і героїв, приділялася велика увага. Святилища цих божеств і пов'язані з ними ритуали, обряди, свята тощо мали важливе значення у соціально-політичному, культурному й духовному становленні новозаснованих полісів.

Згідно із сучасними науковими даними, існують три основні категорії давньогрецьких колонізаційних святилищ: *urban*, *sub-urban* та *extra-urban*³. Перша передбачає розташування святилища безпосередньо у місті, до того ж, як правило, у його центральній частині. Друга — відмічає знаходження святилища на міській периферії (околиця, передмістя тощо), почасти, уже поза міською межею, проте іноді й у місті, причому безпосередньо біля фортечних стін. Нарешті, третя категорія означених святилищ — це всі ті, які були повністю розташовані поза містом, у тому числі ті, які були віддалені від нього на досить далеку відстань, тобто розміщені вже в сільській місцевості. Н. Марінатос об'єднує два останніх типи в один і виділяє ще одну категорію пам'яток — *inter-urban*, до якої, за її думкою, слід відносити такі загальновідомі панеллінські святилища, як Олімпія, Дельфи, Німея та ін.⁴

На Нижньому Побужжі часів грецької колонізації до святилищ першого типу — *urban*, безумовно, можна віднести священні ділянки, відкриті в міських центрах — Ольвії (рисунок, 2) і Борисфені (рисунок, 3). На ольвійському Західному теменосі досліджені залишки огорожі, святилище Аполлона Лікаря (Ієтрос) із залишками храму, святилища Матері Богів, Гермеса й Афродіти, Діоскурів, залишки круглих і прямокутних вівтарів, ботросів, есхар та інших культових споруд⁵. Важливо підкреслити, що Західний теменос був закладений практично одночасно із заснуванням міста, тобто у другій чверті VI ст. до н. е.⁶ Найраніші матеріали й об'єкти, які свідчать про існування Східного теменосу, присвяченого Аполлону Дельфінію, належать до другої половини VI ст. до н. е.⁷

У Борисфені (Березанське поселення) нещодавно відкрито культовий комплекс, який виник у другій половині VI ст. до н. е. та існував до початку V ст. до н. е. Він містив залишки огорожі священної ділянки, круглий вівтар і залишки храму, присвяченого, імовірно, Афродіті⁸.

Прикладом святилища типа *sub-urban* для Ольвії може бути великий культовий комплекс останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е., досліджений у безпосередній близькості від міста. Це святилище розташовувалося на території ольвійського передмістя, на високому мисі західного схилу Заячої балки і було присвячене хтонічним божествам⁹.

Карта-схема розташування ольвійських святилищ архаїчної доби: 1 — Левке (о-в Зміїний); 2 — Ольвія; 3 — Борисфен (о-в Березань); 4 — Ахіллів Дромос (о-в Тендрівська Коса); 5 — Гілея (Кінбурнський півострів); 6 — Гіпполаїв мис (м. Станіслав); 7 — Бейкушський мис

Слід зазначити, що в історіографії відзначаються певні труднощі виділення третьої категорії колонізаційних святилищ, тобто *extra-urban*¹⁰. Це стосується, наприклад, проблеми атрибуції відкритої та досліджуваної пам'ятки як святилища та визначення місця святилища в територіальній організації поліса і його хори, виходячи з його географічного положення. Проте відзначається, що для подібних святилищ периферійне (відносно центру поліса) розташування було найпереважнішим¹¹. Більше того, деякі дослідники вважають, що *extra-urban* святилища розміщувалися, як правило, на «порозі» територіальних володінь поліса та були чимось подібними до демаркаційної лінії¹². Так, для Північного Причорномор'я запропоновано називати такі святилища як «ландшафтні» або «полісно-прикордонні»¹³. Інакше кажучи, розташування *extra-urban* святилищ поза фортечними стінами урбаністичного центру поліса¹⁴, у більшості випадків, імовірно, не випадкове і певною мірою визначає всю навколишню територію, яка належала полісу, тобто маркує його межі.

Нижнє Побужжя щодо цього — досить переконливий і наглядний приклад. Ще в 1975 р. А.С. Русаєва висловила думку (яку вона розвинула у своїх наступних працях) про те, що прикордонні землі Ольвійського поліса були оточені священними ділянками¹⁵. На південь — південний захід від Ольвії святилищем *extra-urban*, з нашого погляду, можна визнати святилище Ахілла на о-ві Левке (сучасний Зміїний) (рисунок, 1). Воно, хоч і мало панеллінський характер і може бути віднесене до групи *inter-urban*, проте в початковий період грецької колонізації регіону було засновано саме Ольвією і тривалий час знаходилося під її захистом та опікою. Згідно з останніми даними, перші графіті з о-ва Левке датуються другою чвертю — серединою VI ст. до н. е., тобто близьким часом до заснування Ольвії, а храм на острові був споруджений приблизно у третій чверті того самого сторіччя¹⁶.

На південному сході від Ольвії святилищем *extra-urban* здавна могло бути святилище Ахілла (і його священний гай) на о-ві Тендрівська Коса (Αχιλλέως δρόμος) (рисунок, 4), про яке збереглися численні згадки в античній літературі починаючи від Геродота¹⁷. Незважаючи на появу нових свідчень про функціонування тут за античних часів святилища Ахілла¹⁸, ми й досі не можемо з певною точністю говорити про час його заснування. Відомо лише, що найраніші матеріали із святилища сумарно належать до VI—V ст. до н. е.¹⁹. Виникнення ж самої легенди, яка пояснює походження назви «Ахіллів Дром» агоністичними святами, установленими тут Ахіллом, має більш давнє походження²⁰.

На південь від Ольвії, у районі Гілеї, на сучасному Кінбурнському півострові (рисунок, 5) знаходилося святилище Гекати із однойменним гаєм богині²¹. Нині поки ще тільки припускається, що це святилище було створено в ранній період історії Ольвійського поліса²². Напис же на знайденому біля західного берега півострова кам'яному вівтарі циліндричної форми, в якому йдеться про присвячення Ахіллу жертovníка і плода кедра, датується вже IV — початком III ст. до н. е.²³. Зате для віднесення інших ольвійських святилищ *extra-urban*, які знаходилися в цьому районі, до архаїчного часу, у нас є надійні письмові свідчення. Так, виходячи з даних, що містяться у відомому «Листі жерця»²⁴, уже близько середини VI ст. до н. е. в Гілеї, в місцевості Халкена, існували вівтарі Матері Богів, Борисфена й Геракла. Важливо зазначити, що із знахідок на Західному теменосі Ольвії відоме й графіті на чорнолаковій чаші першої половини V ст. до н. е. з присвятою «Матері Богів володарці Гілеї»²⁵. Про вшанування Матері Богів в Гілеї, а також про легендарні пригоди там Геракла свідчить і Геродот²⁶. Незважаючи на такий ранній і прямий міфологічний зв'язок Геракла з місцевістю, яка оточувала Ольвію, його культ в Ольвії в наступні епохи не дістав значного поширення²⁷. Проте в розглядуваний період — час освоєння греками Нижнього Побужжя — цьому герою, як і Ахіллу, ймовірно, відводилася роль прикордонного покровителя й захисника території, підвладної еллінам²⁸. Очевидно, це й відображено в присвяті Гераклу спеціального вівтаря в Гілеї.

Культ Борисфена, а також Гіпаніса як персоніфікованих божеств двох могутніх річок, біля яких була розташована Ольвія і які мали для неї велике значення, надійно підтверджується епіграфічними знахідками з Ольвії й Березані²⁹.

У вищезгаданому «Листі жерця» перед переліченням вівтарів Матері Богів, Борисфена й Геракла, які ольвійський священнослужитель оглядав під час своєї поїздки до Гілеї, він зазначає, що «знову вівтарі пошкоджені». Про варварів у листі не йдеться. Проте в літературі поширена думка, що ці вівтарі неодноразово руйнували саме варвари³⁰. На наш погляд, ольвійські вівтарі в Гілеї (які, можливо, складала одне святилище), за аналогією з вівтарем, розкопаним Н.Д. Критським у святилищі Ахілла на о-ві Тендрівська Коса³¹, були відкритими жертovníми місцями (пагорбами) у вигляді насипних земляних чи зольних вівтарів. Подібні вівтарі-есхари добре відомі як за письмовими джерелами, так і на пам'ятках Греції та Північного Причорномор'я³². Їх звичайно споруджували зі спалених культових приношень богам у суміші із золою чи землею. Через свої конструктивні особливості вівтарі могли руйнуватися під дією природних факторів, а не варварських акцій, їх періодично підновлювали в процесі чергових сакральних обрядів чи свят.

На схід від Ольвії, на Гіпполаєвому мисі (рисунок, 6), який більшість учених ототожнює з мисом Станіслав між Дніпровським і Бузьким лиманами³³, знаходилося святилище Деметри, яке виходячи з його розташування відносно

міського центру поліса також можна зарахувати до типу *extra-urban*. Про святилище Деметри на цьому місі збереглося свідчення Геродота, згадує про міс і Діон Хризостом³⁴. Незважаючи на довгі пошуки (наземні й підводні), будь-які характерні реальні залишки саме святилища чи храму на місі не знайдено. Разом з тим різноманітні археологічні матеріали пізньоархаїчного й класичного часу в районі мису Станіслав надійно засвідчені розвідками та розкопками. Тут, як відомо, знаходяться дві відомі пам'ятки південно-східного району ольвійської хори — Станіслав-1 і Станіслав-2³⁵, причому один з відкритих об'єктів кінця IV — початку III ст. до н. е. на останній, імовірно, зараховано до культових³⁶. У цьому зв'язку важливо зауважити, що ольвійське присвячення третьої чверті IV ст. до н. е., в якому згадується «священна ділянка землі Деметри й Посейдона», можливо, пов'язане саме з Гіпполаєвим мисом³⁷.

Деякі дослідники, виходячи з припущення про помилки середньовічних переписувачів праці Геродота, вважають, що в оригінальному тексті історика, де згадується Гіпполаїв мис, ідеться не про святилище Деметри (Δήμητρος), а про святилище Матері (Μητρός) — Μητρος³⁸. Проте в більшості видань тексту «Історії» Геродота і в працях переважної частини дослідників³⁹ ідеться саме про Деметру. Імовірність існування тут — на кордоні ольвійської хори — святилища Деметри вже в VI—V ст. до н. е. підтверджує поширення її культу серед сільського населення в архаїчний період⁴⁰.

Ми обійшли священні «пороги», які передували входу на територію Ольвійської держави з півдня та сходу (о-ви Левке і Тендрівська Коса, Гілея, Гіпполаїв мис). Далі вважаємо за потрібне відправитися на захід ольвійської хори архаїчного часу, де сакральним стражником і захисником поліса та всіх його громадян виступав, як і на о-ві Левке, Ахілл. Присвячене йому святилище VI—V ст. до н. е. було розташоване на мису, між Березанським і Бейкушським лиманами (рисунк, 7), у 35 км на південний захід від Ольвії і в 5,5 км на північ від Борисфена (Березані). Бейкушське святилище дає наочне уявлення про те, як дійсно виглядало одне із святилищ грецьких колоністів Нижнього Побужжя, віддалене від урбаністичного центру поліса. Тому на його характеристиці зупинимося докладніше.

У результаті розкопок на Бейкушському місі А.С. Русяєвою та автором тут було досліджено близько 2000 м² пам'ятки⁴¹. На ній відкрито понад 200 різноманітних будівельних комплексів. Переважна більшість цих об'єктів мала яскраво виражений культовий характер. Про це свідчать конструктивні особливості, планування, ґрунтовий та речовий склад заповнення об'єктів, що досліджувалися, а також їх зіставлення з подібними комплексами, відкритими в інших античних святилищах Північного Причорномор'я і Середземномор'я.

За типом всі досліджені об'єкти можна розділити на такі основні групи: 1) споруди, влаштовані для приватних (індивідуальних, можливо сімейних) жертвоприношень божеству, яке вшановувалося; 2) комплекси, споруджені для проведення колективних релігійних обрядів, жертв, приношень чи сакральних трапез. За функціональним призначенням виділяються споруди для ритуальних дій, пов'язаних чи з використанням вогню, чи для жертвних узливань, стоку крові жертвних тварин тощо. Споруди, що призначалися для подібних жертвоприношень (спалюваних чи узливаних), добре відомі в одному з найбільших сакральних комплексів Північного Причорномор'я — Кітейському святилищі⁴².

Підземні, повністю чи частково заглиблені в землю споруди Бейкушського святилища представлені різноманітними жертвними ямами (фавіси, ботроси), штучними гротами, нішами, печероподібними спорудами, зольниками-есхарами, а також приміщеннями для колективних ритуальних приношень, сакральних бенкетів та інших обрядових дій. Усі заглиблені в землю споруди були викопані в міцному за структурою лесоподібному суглинку. Заповнення багатьох ям і заглиблень з усією очевидністю свідчить про навмисний, заздалегідь продуманий характер покладення туди різноманітних предметів, а також пов'язаних з цим обрядових дій, приурочених до шанування Ахілла.

Наземні сакральні будівлі — це залишки кам'яних вівтарів (у тому числі вівтариків, складених з гальок великих розмірів і кам'яних якорів), жертвників, глинобитних чи сирцево-кам'яних жертвних столів, ритуальних площадок (глинобитних

чи вимощених уламками амфор) з жертвними канавками, відкритих вогнищ, що, імовірно, призначалися для приготування бенкетної їжі, тощо. Деякі культові споруди були заповнені чистою золою з домішками шматочків сірки, вохри, крейди, деревного вугілля й вотивних предметів. Структура заповнення інших споруд шарувата — більш потужні шари золи (з домішками численних фрагментів кераміки та кісток жертвних тварин) чергувалися з тоншими прошарками чистої глини.

До специфічних предметів сакральних дій і ритуальних підношень, що були виявлені в бейкушських комплексах, належать насамперед численні вотивні дари у вигляді керамічних, кістяних і кам'яних предметів (з перевагою перших) із графіті, які в тій чи іншій формі присвячені Ахіллу, а також з магічними знаками чи схематичними малюнками — сонце, стріла, змія, меч, людські фігурки, решітка, зигзаг, гілка, судно тощо. Серед них вирізняється серія вотивних керамічних кружків з подібними графіті, знаками й малюнками. Особливе значення в цій групі знахідок мають два кружки з трирядковими написами⁴³, на одному з яких прокреслене схематичне зображення Ахілла в бойовому обладунку гопліта.

Знайдені також глиняні культові модельки «хлібців» та «коржів», різноманітні амулети з кістки, глини, металу, єгипетського фаянсу, а також астрагали, галька, бронзові ольвійські дельфінчики, вістря стріл, численні уламки розписної кераміки, світильників, лутеріїв, теракот, залізних ножів, бруски, шматочки сірки, вохри, крейди. Серед речового матеріалу слід назвати також фрагменти амфор пізньоархаїчних типів, простого столового сіроглиняного і червоноглиняного посуду та ліпної кераміки. Знахідки фрагментів кераміки початку VI ст. до н. е. в культурному шарі лише поодинокі. Дещо більша кількість припадає на столову кераміку й амфори другої чверті — середини VI ст. до н. е. До того часу належать й найраніші заповнення деяких об'єктів. Масовий же матеріал датується від середини до кінця VI ст. до н. е. з перевагою його третьої чверті. До того самого часу належить і більшість відкритих споруд. Менша частина матеріалу й розкопаних об'єктів датується першою третинною V ст. до н. е.

У цілому речовий набір бейкушських пожертвувань Ахіллу (подарунки герою-богу) повністю відповідає традиційному складу приношень адресатам героїчних і хтонічних культів в архаїчній Греції⁴⁴. Палеозоологічний матеріал із жертвних ям (за визначенням О.П. Журавльова) у переважній більшості складався з кісток вівці, кози, великої рогатої худоби і свині, що в принципі також є типовим для видового складу жертвних тварин під час проведення обрядів жертвоприношень та сакральних бенкетів, які їх супроводжували, у грецьких святилищах⁴⁵. Особливості заповнення ряду комплексів, які містили кістки домашніх тварин й уламки посуду для приготування їжі та її живинання, а також вина (у контексті з вотивами й графіті), дає змогу вважати це залишками спеціальних трапез, які були обов'язковим елементом обряду жертвоприношень у святилищах грецьких богів і героїв⁴⁶.

Місцезнаходження Бейкушського мису цілком відповідає грецькій сакральній традиції, згідно з якою святилища героїв розташовували на кордонах поліса, високих мисах, перетині доріг, поблизу морського узбережжя, тобто в тих місцях, де передбачалася присутність надприродних сил⁴⁷. Слід зазначити, що на одному з вотивних керамічних кружків, знайдених на Бейкушському мисі, прокреслене слово «ΑΛΣΟΣ» (гай)⁴⁸, яким греки називали звичайно будь-яку священну ділянку землі⁴⁹. Для обрядів жертвоприношень, які відбувалися тут, важливим було те, що мис знаходився в безпосередній близькості від води, яка відіграла велику роль у грецьких сакральних діях⁵⁰.

Аналітичне й функціональне зіставлення відкритих на Бейкушському мисі споруд (у комплексі з різноманітними категоріями речових знахідок) з подібними пам'ятками, добре відомими в Греції і Північному Причорномор'ї⁵¹, підтверджує їх культове призначення. Водночас специфіка та різноманітність сакральних бейкушських комплексів (особливо виритих у лесі споруд) відображують одну з граней різнобічного процесу колонізації і свідчать про вмилу адаптацію традиційної грецької культової практики до умов нового природного і культурного ландшафту. Найближчі аналогії бейкушські комплекси знаходять серед синхронних споруд Західного теменосу Ольвії і ранніх культових заглиблень та ям Східного теменосу⁵², які мали аналогічне призначення. Окрім суто сакраль-

них об'єктів, тут, можливо, були й споруди для обслуговування святилища, наприклад житла для жерців, прислужників і, ймовірно, охорони. На користь цього свідчить уже згадуваний «Лист жерця». Згідно з ним, близько середини VI ст. до н. е. на території Ольвійського поліса розташовувалися «богоданні місця», одне з яких, очевидно, було у веденні жерця — «мужа святилища». Можливо також, що під мисом, який згадувався в листі, міг розумітися Бейкушський мис.

Отже, можна констатувати, що за всіма основними показниками — місцезнаходженням, характером відкритих будівельних комплексів, культовою обрядністю, номенклатурним набором й контекстом речових знахідок, численністю та адресністю грецьких графіті, у більшості своїй присвячених обоженному герою Троянської війни — Ахіллу, є достатні підстави зарахувати Бейкушський мис до кола типово античних святилищ *extra-urban* часів Великої грецької колонізації. У середині VI — першій третині V ст. до н. е. цей мис був одним з найбільш ранніх і найважливіших місць поклоніння Ахіллу в Північному Причорномор'ї, визнаних і одним з святилищ грецьких колоністів у регіоні. Важливо підкреслити, що виникнення Бейкушського святилища, виходячи з матеріалу, що нині відомий, практично синхронне заснуванню Ольвії та початку культової діяльності на її Західному теменосі⁵³. Здається, цей факт не випадковий і свідчить про цілеспрямовані дії новоствореного поліса щодо організації своєї релігійної діяльності та сакрального захисту зайнятої колоністами території.

Як видно, вищезгадані святилища розташовувалися вздовж південного, західного та східного кордонів Ольвійської держави. Причому прикордонними захисниками територіальних володінь поліса, виходячи з місцезнаходження святилищ, на півдні були — Ахілл (о-ви Левке і Тендрівська Коса), Мати Богів, Борисфен, Геракл і Геката (Кінбурнський п-ов), на сході — Деметра (Гіпполаїв мис) і на заході — Ахілл (Бейкушський мис). Питання ж встановлення північної сакральної межі сільської округи Ольвії VI—V ст. до н. е. і поліса в цілому залишається проблематичним. Надійними археологічними джерелами святилища *extra-urban*, які б дали змогу визначити цю межу, тут поки що не зафіксовані.

Щоправда, деякі споруди пізньоархаїчного часу, відкриті на поселеннях Козирка-2 і Стара Богданівка-2 на північ від Ольвії, автори розкопок намагаються інтерпретувати як культові. До таких вони зарахували беззаперечно — залишки наземної двокамерної сирцево-кам'яної споруди в Козирці-2 і будівельний комплекс № 23 у Старій Богданівці та ймовірно — ще дві споруди на останньому поселенні: чотирикутну землянку площею 68 м² (будівельний комплекс № 15) та прямокутну будівлю-сховище площею 790 м² (будівельний комплекс № 14)⁵⁴. Проте всі сучасні уявлення про античні пам'ятки такого роду і весь археологічний контекст свідчать проти їх сакрального призначення. За основні критерії, що відповідають поняттю «святилище», звичайно, правлять: відповідність культового об'єкта опису в письмових джерелах; його незвичайна форма й конструкція; жертвний характер знахідок; розташування пам'ятки на місці, яке особливо виділялося; аналогії з культовими спорудами, відомими в інших місцях, та ін.⁵⁵ Як видно, святилище визначає низка характерних та усталених ознак. Разом з тим вирішальним, а іноді єдиним аргументом на користь належності того чи іншого археологічного комплексу до культового є насамперед наявність серед знахідок у ньому типових предметів сакрального призначення, наприклад, теракот, присвятних графіті, курильниць, різноманітних амулетів, вотивів тощо⁵⁶. А в комплексах, про які йдеться, нічого (у буквальному значенні цього слова) подібного знайдено не було. Це й не дивно.

Досить поглянути на опублікований план залишків будівлі, дослідженої на поселенні Козирка-2 та інтерпретованої як «местная модификация типично греческого храма в антах»⁵⁷, і порівняти його з пам'ятками, відомими як у Греції, так і в Північному Причорномор'ї (у тому числі в найближчих межах Ольвійського поліса), щоб зрозуміти, що до *templum in antis*⁵⁸ він не має абсолютно ніякого відношення. Можливо, це залишки будівлі, яка мала характер домашнього святилища, пов'язаного з культом вогню й домашнього вогнища. Такий комплекс, наприклад, відкрито в одному з приміщень житлового будинку другої половини VI ст. до н. е. в Тірітаці⁵⁹. Проте залишки будівлі в Козирці-2 більше нагадують звичайні житлово-господарчі комплекси, характерні як для цього, так і для інших

синхронних поселень Нижнього Побужжя⁶⁰. Щодо так званого вівтаря, відкритого в козирському «храмі», слід зазначити, що в грецьких святилищах розглядуваного часу в інтер'єрі храму знаходилася лише спеціальна лава чи база для культової статуї⁶¹. Вівтар розташовувався зовні і складав самостійний структурний елемент будь-якого теменосу⁶². Наявність же примітивних споруд вівтарного призначення всередині грецьких культових будівель (включаючи центральне вогнище, яке слугувало за вівтар з розташованими навколо нього лавами) була притаманна періоду «темних віків»⁶³.

Стосовно так званого святилища на Старій Богданівці-2 (будівельний комплекс № 23) дослідники висловилися настільки красномовно, що це, на наш погляд, знімає взагалі необхідність проведення будь-якої контраргументації: «само старобогдановское «святилище» в смысле вещественных остатков является практически стерильным: его дата устанавливается лишь по косвенным признакам (хотя, возможно, она в настоящий момент и неоспорна)»⁶⁴. За нашої думки, цей комплекс мав не культовий, а швидше за все, виробничо-господарський характер і являв собою не теменос, пов'язаний з культом вогню, а залишки великих розмірів печі. Ця піч, виходячи із зафіксованих слідів довгої дії високих температур у вигляді нальоту порошкоподібного вапна⁶⁵, очевидно, і призначалася для перепалювання вапняку з метою здобуття вапна. За розмірами, конструкцією, а також відсутністю відповідних знахідок вона, можливо, узагалі належить не до античного часу.

Разом з тим упевненість авторів розкопок у помилковій інтерпретації обох комплексів просто вражає. Так, про старобогданівський об'єкт вони пишуть: «Несмотря на такое явно неблагоприятное положение с вещественными находками, отнесение самого сооружения к позднеархаическому времени в общем не вызывает сомнения»⁶⁶. Подібним чином характеризується й козирська будівля: «Несмотря на отсутствие среди находок предметов, непосредственно связанных с культом, раскрытое здание, на наш взгляд, должно быть интерпретировано как небольшой сельский храм»⁶⁷. Жодної (!) знахідки сакрального характеру не було зроблено і під час досліджень старобогданівських будівельних комплексів № 14 і 15, згодом зарахованих до культових споруд виключно через їхні великі розміри.

У цій ситуації дуже доречно нагадати, що, публікуючи матеріали культового зольника на іншому поселенні ольвійської хори пізньоархаїчного часу — Куцуруб-1, дослідники підкреслювали, що «наиболее важным, по существу определяющим функцию описываемого объекта, оказалось присутствие среди находок предметов культового назначения»⁶⁸. У зв'язку з цим викликає природний подив, що під час інтерпретації комплексів у Старій Богданівці-2 і Козирці-2 факт повної відсутності тут подібних предметів не завадив авторам класифікувати їх як «культові». Наявність же тільки «кісток дитячої руки» в ямі на південь від «вівтаря» само по собі ще не може слугувати підставою для зарахування комплексу, відкритого на Козирці-2, до «сільського храму»⁶⁹.

Безумовно, виділення святилищ із ряду інших пам'яток, які відкривають на сільській території грецьких полісів, до того ж, тих, що виникли в колонізаційний період у віддалених від метрополії регіонах, не завжди є легким завданням. Тому лише ретельне, аргументоване й серйозне вивчення розкопаного комплексу в руслі основних критеріїв, що повністю відповідають поняттю «святилище» і тим більше — «храм», може бути основою для зарахування їх до розряду культових. У цьому ж випадку некоректна інтерпретація так званих культових і храмових пам'яток північної частини ольвійської округи, призвела, у свою чергу, до помилкових побудов і тих, хто довірився поглядам авторів розкопок Старої Богданівки-2 і Козирки-2⁷⁰.

На жаль, дослідники поспішили віднести комплекс розкопаних ними старобогданівських споруд до так званого «культового центра, отмечающего северную границу Ольвийского государства»⁷¹. Проте й тут вони теж погіршили проти істини, тому що, згідно з об'єктивними даними археологічної карти, на північ від цих пам'яток розташовані ще 24 населених пункти сільської округи Ольвії архаїчного часу, у тому числі 16 пам'яток на правому березі Бузького лиману⁷². Це спростовує й твердження С.Л. Соловйова про те, що в VI ст. до н. е. «Парутинське поселення», як він охрестив Ольвію, «было крайним северным пунктом

поліса, населеним грецькими колоністами», маючи на увазі Березанський поліс⁷³. Насправді територіальне (а з ним, природно, і сакральне) порубіжжя поліса VI—V ст. до н. е., і не Березанського, підкреслимо, а Ольвійського, знаходилося значно північніше⁷⁴. Тому можливі святилища *extra-urban* слід шукати набагато вище від півніселень, які розташовувалися поблизу сіл Козирка й Стара Богданівка. Водночас не слід забувати й свідчення Геродота про те, що на північ від Ольвії було розташоване гірке джерело Еksamпей, яке впадало до Гіпанісу. Його назва, як і назва самої місцевості, звідки воно витікало, давньогрецькою мовою означала «Священні шляхи»⁷⁵.

Існує думка, що грецька назва Еksamпею була пов'язана з циклом міфів про гіперборейські дари Аполлону⁷⁶. Як відомо, численні релігійно-міфологічні оповіді давніх авторів про мандрівки Аполлона на північ, у країну гіперборейців, міцно пов'язують його ім'я з північним — північно-східним краєм еллінської ойкумени, тобто з Північним Причорномор'ям⁷⁷. Тому стійка міфологічна асоціація Аполлона з північчю в уявленні грецьких колоністів могла знайти відображення в тому, що шанований як верхове божество й головний сакральний заступник Ольвійського поліса на етапі його заснування і становлення в ілостасі Іетрос, Аполлон з епіклезією «Борейос» був наділений ще й функціями сакрального захисника й заступника північних кордонів держави. Можливо, саме про це свідчать графіті з ольвійського Західного теменосу з присвятою «Аполлону Північному»⁷⁸. У значенні надійного стражника поліса на півночі Аполлон, очевидно, згадується і як «переможець півночі (північного вітру)» у напису на відомій березанській пластинці третьої чверті VI ст. до н. е.⁷⁹. У разі такої постановки питання ймовірно святилище *extra-urban*, що мало слугувати сакральним оберегом Ольвії з півночі, могло бути, природно, присвячено саме Аполлону Борейосу. Цілком логічно вважати, що таке святилище мало розташовуватися на крайній півночі ольвійських володінь, які, можливо, і сягали району Еksamпею. Проте вирішення цього питання виходить за рамки статті.

Підсумуємо вищевикладене. Виходячи із змістовно та хронологічно близьких матеріалів другої чверті VI ст. до н. е., які свідчать про майже синхронний початок сакральної діяльності на Західному теменосі Ольвії, у Бейкушському святилищі та святилищі на о-ві Левке, можна вважати, що в Північно-Західному Причорномор'ї територіальна й релігійна експансія греків була одночасним процесом. На наш погляд, облаштування сакрального захисту регіону могло навіть дещо передувати його масовому територіальному освоєнню. Відсутність на сьогодні подібних хронологічних індикаторів для святилищ *extra-urban* на о-ві Тендрівська Коса, у Гілеї і на Гіпполаєвому мисі поки що не дає змоги вважати це положення повністю доведеним.

Разом з тим не можна не помітити чіткого хронологічного збігу часу заснування Ольвії з початком релігійної діяльності греків не тільки там, а й на прилеглій до неї території. Ця обставина, а також принцип вибору місцезнаходжень для кожного з усіх святилищ *extra-urban* відносно Ольвії, їх взаєморозташування — по основних сторонах світу — у територіальній структурі поліса і загальне призначення, що пов'язує їх, — сакральний оберіг конкретного регіону шляхом охопту його кордонів мережею святилищ, видаються не випадковими. Пояснити це можна лише тим, що святилища *extra-urban* виникали не поступово, одне за одним як наслідок поетапного освоєння греками Нижнього Побужжя, а були, очевидно, засновані практично одночасно та являли собою чітку, взаємопов'язану систему сакральних зон, або «богоданих місць», як сказано у вищезгаданому «Листі жерця».

Ця система мала на меті окреслити, привласнити й захистити божим провидінням простір, запланований грецькими колоністами для розселення⁸⁰, з урахуванням меж подальшого розвитку поселенської структури та використання природних ресурсів Нижнього Побужжя для забезпечення життєдіяльності поліса. Інакше кажучи, територія майбутньої ольвійської хори та поліса загалом спочатку (імовірно, у другій чверті VI ст. до н. е.) була позначена спеціальними «богоданими місцями», і подальша колонізація регіону йшла в межах окресленої ними території. Такі дії в масштабі регіону Нижнього Побужжя не можна вважати нічим іншим, як результатом цілеспрямованих, задалегідь спланованих

і далекоглядних заходів новоствореного поліса. А це, у свою чергу, не підтверджує думку про стихійний характер колонізації Нижнього Побужжя, до якої ми раніше приєднувалися⁸¹.

Відсутність святилищ як *urban*, так і *extra-urban* у регіоні від другої половини VII ст. до початку VI ст. до н. е., тобто в період практично одноосібного існування тут поселення на о-ві Березань, і факт їх появи лише із заснуванням Ольвії ще раз підтверджують висновки тих дослідників, які вважали Березань не полісом, а емпорієм⁸². Водночас існування на всій території Нижнього Побужжя, починаючи з другої чверті VI ст. до н. е., суто грецьких святилищ, присвячених грецьким богам і героям, значно позбавляє ґрунту погляд С.Л. Соловйова, згідно з яким населення регіону наприкінці VII — у перші три чверті VI ст. до н. е. було майже тотально варварським⁸³. Проте всі ці питання потребують подальшого вивчення.

Отже, ми ретроспективно розглянули відомі дані щодо існування полісних святилищ *extra-urban* на Нижньому Побужжі архаїчного часу. До них ми зарахували характерні культові пам'ятки, засвідчені письмовими, археологічними та нарративними джерелами на південному, східному й західному пограниччі Ольвійського поліса в VI—V ст. до н. е., а також окреслили проблему його сакрального захисту з півночі. Ці святилища, цілком імовірно, могли належати до мережі «богоданих місць», які розташовувалися не в самому місті, а на позаміських, віддалених від нього, по суті окраїнних територіях держави. За низкою даних можна припускати, що святилища *extra-urban* виникли на Нижньому Побужжі одночасно із заснуванням Ольвії і були своєрідними сакральними й територіальними маркерами просторової структури та кордонів хори й поліса загалом в архаїчну добу⁸⁴, як і подібні святилища в метрополії⁸⁵.

Крім проблеми святилищ *extra-urban* ми торкнулися питання про наявність у регіоні також полісних святилищ типу *urban* і *sub-urban*. Важливо зазначити, що ці сакральні пам'ятки, типологічно виділені для інших районів Великої Грецької колонізації як необхідні структуротвірні елементи поліса, на наш погляд, чітко проявилися і тут⁸⁶. Це ще раз свідчить про загальні механізми колоніального процесу в Чорноморському та Середземноморському басейнах і важливість вивчення релігійної діяльності колоніальних полісів, з самого початку спрямованої на сакральний захист держави, її земель і всіх її громадян.

¹ *Graham A.J.* The Colonial Expansion of Greece // САН. — 1982. — III. — Pt. 3². — P. 145 f.

² *Malkin I.* Religion and Colonization in Ancient Greece. — Leiden, 1987. — P. 183. Порів.: *Arist.* Pol. II, V, 1.

³ *Vallet G.* 'La cité et son territoire dans les colonies grecques d'Occident // La città e il suo territorio. — Napoli, 1968. — P. 81 ff.; *de Polignac F.* La naissance de la cité grecque: cultes, espace et société VIIIe — VIIe avant J.-C. — Paris, 1984. — P. 31 ff., 95—101; *Asheri D.* 'A propos des sanctuaires extraurbains en Sicile et Grande-Grèce: theories et témoignages? // Mélanges Pierre Lévêque. — Paris, 1988. — P. 1—15; *Malkin I.* Op. cit. — P. 160, 183; *Hansen M.H.* The Hellenic Polis // A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. — Copenhagen, 2000. — P. 164.

⁴ *Marinatos N.* What were Greek Sanctuaries? // Greek Sanctuaries. New Approaches. — London; New-York, 1993. — P. 230.

⁵ *Русяева А.С.* Исследования Западного тмемноса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 123 сл.

⁶ *Русяева А.С.* Милет — Дидими — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 51—52.

⁷ *Левин Е.И.* Материалы ольвийского тмемноса (общая характеристика) // Ольвия. Тмемнос и агора. — М.: Л., 1964. — С. 131 сл.

⁸ *Назаров В.В.* Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—164.

⁹ *Козуб Ю.И.* Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 139—163.

¹⁰ *Carter J.C.* Sanctuaries in the Chora of Metaponto // Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece. — Oxford, 1994. — P. 160—161; *Malkin I.* Religion and Colonization ... — P. 183.

¹¹ *Malkin I.* Territorial Domination and the Greek Sanctuary // Religion and Power in the Ancient Greek World. — Uppsala, 1996. — P. 76—77.

¹² *Hansen M.H.* The Hellenic Polis... — P. 164; *de Polignac F.* Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State. — Chicago, 1995. — P. 21—25, 33—41.

- ¹³ Русяева А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища в Северном Причерноморье // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы Междунар. конф. — Ч. 2. — СПб., 2002. — С. 271 сл.
- ¹⁴ Wasowicz A. Lieux de culte extra-urbains dans le monde colonial grec de la mer Noire // Kwartalnik Historii kultury materialnej. — 1998. — N 1—2. — P. 197—201.
- ¹⁵ Русяева А.С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 181—182.
- ¹⁶ Охотников С.Б., Острроверхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — С. 106.
- ¹⁷ Herod. IV, 55, 76.
- ¹⁸ Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 452 сл.; Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины. — К., 2003. — С. 71—74.
- ¹⁹ Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черноморье // СА. — 1941. — № 7. — С. 152 сл.; Назаров В.В. Указ. соч. — С. 73.
- ²⁰ Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — С. 27.
- ²¹ Ptolem. Geogr. III, 5, 2; Anonim. Periopl. 53.
- ²² Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 119—120.
- ²³ IOSPE, II, 327.
- ²⁴ Русяева А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — С. 200—201.
- ²⁵ Русяева А.С. Религия и культы ... — С. 145.
- ²⁶ Herod. IV, 8—9; 76—78.
- ²⁷ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 142.
- ²⁸ Русяева А.С. Религия и культы ... — С. 124.
- ²⁹ Там же. — С. 35, 136—138; Русяева А.С. Земледельческие культы ... — С. 23—24.
- ³⁰ Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 52; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 66; Соловьев С.Л. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 100.
- ³¹ Тункина И.В. Указ. соч. — С. 462—463.
- ³² Paus. V, 13, 8—11; 14, 8—10; Şahin M.Ç. Die Entwicklung der griechischer Monumentaltätere. — Bonn, 1972. — S. 16—35; Aktseki D. Altäre in der archaischen und klassischen Kunst // IA. — 28. — 1996. — S. 68—69; Гаїдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987. — С. 65—98; Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Боспора. — Н. Новгород, 2002. — С. 16 сл.
- ³³ Див., наприклад: Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1984. — С. 284—285, прим. 367—368.
- ³⁴ Herod. IV, 53; Dio Chrys. Or. XXXVI.
- ³⁵ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990. — С. 39—40, № 105—106; 69—70, № 142—143; Виноградов Ю.А. Городище Станислав (основные итоги исследований 1982, 1988—91 гг.) // АЗ. — 2002. — № 2. — С. 88—106.
- ³⁶ Билкова В.П. Основні результати досліджень поселення «Садиба Литвиненко» (Станислав-2) // АЗ. — 2002. — № 2. — С. 123.
- ³⁷ Русяева А.С. Религия и культы ... — С. 110—111.
- ³⁸ Скржинская М.В. Какому божеству поклонялись ольвиополиты в святилище на Гипполаевом мысу? // АВ. — 2002. — № 9. — С. 204 сл.
- ³⁹ Славин Л.М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. — М., 1976. — С. 181; Русяева А.С. Религия и культы ... — С. 85, 111, 114—115; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 89—90; Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — М., 1982. — С. 216, 226; Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч. — С. 285; Виноградов Ю.А. Указ. соч. — С. 88.
- ⁴⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии ... — С. 86; Русяева А.С. Религия и культы ... — С. 84—85; В.П. Билкова припускає, що згадуване святилище могло маркувати в той час східний кордон хори Ольвії (див.: Билкова В.П. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скифо-эллинических отношений // АВ. — 2000. — № 7. — С. 125).
- ⁴¹ Русяева А.С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березані // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 22—29; Русяева А.С. Земледельческие культы ... — С. 127—

137; Буйских С.Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // ХСб. — 2001. — Вып. 11. — С. 34—43.

⁴² Молева Н.В. Очерки... — С. 70—71.

⁴³ Русяева А.С. Земледельческие культы ... — С. 131; Буйских С.Б. Исследование святилища... — С. 37 сл.

⁴⁴ van Straten F. 'Gifts to the Gods' // Faith, Hope and Worship. — Leiden, 1981. — P. 61 f.; Hägg R. Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece // Gifts to the Gods. — Uppsala, 1987. — P. 99 f.

⁴⁵ Hägg R. Osteology and Greek Sacrificial Practice // Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. — Stockholm, 1998. — P. 49—55.

⁴⁶ Burkert W. Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. — Stuttgart, 1977. — S. 112 f.; Kron U. Kultmahle im Heraion von Samos archaischer Zeit // Early Greek Cult Practice. — Stockholm, 1988. — P. 135 f.

⁴⁷ Abramson H. Greek Hero-Shrines. — Berkeley, 1978. — P. 200.

⁴⁸ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии ... — С. 85. — Рис. 32, 1.

⁴⁹ Burkert W. Op. cit. — S. 307.

⁵⁰ Nilsson M.P. Geschichte der griechischer Religion. 2 Aufl. — München, 1955. — S. 103, 132.

⁵¹ Burkert W. Griechische Religion... — S. 142—157, 312—319; Ehrhardt H. Samothrake: Heiligtümer in ihrer Landschaft und Geschichte als Zeugen antiken Geisteslebens. — Stuttgart, 1985. — S. 145 ff.; Bremmer J.N. Götter, Mythen und Heiligtümer in antiken Griechenland. — Darmstadt, 1996. — S. 31 ff.; Худяк М.М. Из истории Нимфея. — Л., 1962. — С. 18—30, 36 сл.; Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 125—132.

⁵² Русяева А.С. Исследования Западного теменоса... — С. 124 сл.; Леви Е.И. Указ. соч. — С. 131 сл.

⁵³ Русяева А.С. Милет — Дидимы ... — С. 51 сл.; Она же. К вопросу об основании ионийцами Ольвии // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 169.

⁵⁴ Головачева Н.В., Rogov E.Я. Раскопки архаического святилища на хоре Ольвии, Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. — СПб., 1995. — С. 54—55; Головачева Н.В., Марченко К.К., Rogov E.Я. Уникальные сооружения северного района ольвийской хоры // РА. — 1998. — № 3. — С. 99—109; Golovačeva N.V., Marčenko K.K., Rogov E.Я. Les constructions insolites trouvées dans la zone septentrionale de la chôra d'Olbia: règle ou hasard? // Religions du Pont-Euxin. — Paris, 1999. — P. 65—73; Golovačeva N.V., Rogov E.Я. Note of the Rural Temple on the Northern Edge of the Archaic Chora of Olbia // North Pontic Archaeology. — Leiden, 2001. — P. 143—148.

⁵⁵ Русанова И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы, 2002. — С. 11.

⁵⁶ Бутягин А.М., Чистов Д.Е. Факторы выделения античных святилищ VI—IV вв. до н. э. // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики. — СПб., 2000. — С. 65—67.

⁵⁷ Головачева Н.В., Марченко К.К., Rogov E.Я. Уникальные сооружения... — С. 101.

⁵⁸ Див., например: Gruben G. Griechische Tempel und Heiligtümer. 5 Aufl. — München, 2001. — S. 28. — Abb. 16; Lawrence A.W. Greek Architecture. 5th ed. — New York; London, 1996. — P. 58 ff., 62 ff., 94 ff.; Крыжицкий С.Д. Архитектура античных городов Северного Причерноморья. — К., 1993. — С. 111—113. — Рис. 75; Крыжицкий С.Д., Буйских А.В. Античные храмы Северного Причерноморья // Боговете на Понта. — Варна, 1998. — С. 76 сл.

⁵⁹ Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритак в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 77—86.

⁶⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии... — С. 51—52, 122—123.

⁶¹ Mazarakis Ainián A.J. Early Greek Temples: their Origin and Function // Early Greek Cult Practice. — Stockholm, 1988. — P. 116.

⁶² Bergquist B. The Archaic Greek Temenos. — Lund, 1967. — P. 5—6.

⁶³ Mazarakis Ainián A.J. Op. cit. — P. 109—110.

⁶⁴ Головачева Н.В., Марченко К.К., Rogov E.Я. Уникальные сооружения... — С. 108—109.

⁶⁵ Марченко К.К., Головачева Н.В. Новый тип строительных комплексов позднеархаического времени в Нижнем Побужье // КСИА. — 1985. — № 182. — С. 35.

⁶⁶ Марченко К.К., Доманский Я.В. Два поселения Нижнего Побужья архаического времени // Sratum-Plus. — 1999. — № 3. — С. 37.

⁶⁷ Головачева Н.В., Rogov E.Я. Сельский храм и зольник у поселения Козырка-II на хоре Ольвии // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 43.

⁶⁸ Марченко К.К., Доманский Я.В. Культурный зольник на поселении Куцуруб-I // КСИА. — 1983. — № 174. — С. 40.

⁶⁹ Golovačeva N.V., Rogov E.Ja. Op. cit. — P. 148.

⁷⁰ Див., наприклад: Русяева А.С. Идеологические представления... — С. 57; Русяева А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища... — С. 274; Bravo B. Luoghi di culto nella chora coloniale die Olbia Pontica // Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero. — Taranto, 2001. — P. 221—266.

⁷¹ Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Указ. соч. — С. 109.

⁷² Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения... — С. 11. — Рис. 4, 70—94. — С. 32—36.

⁷³ Соловьев С.Л. Из истории полисов... — С. 99; Соловьев С.Л. Арханчская Березань (историко-археологический очерк) // АВ. — 2000. — № 7. — С. 302.

⁷⁴ На північ від Ольвії зафіксована густа мережа з 54 населених пунктів того часу, з них 46 — на правому березі Бузького лиману; див.: Крыжицкий С.Д. и др. Античные поселения... — С. 26—36.

⁷⁵ Herod. IV, 52.

⁷⁶ Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // ДСЗП. — К., 1981. — С. 86.

⁷⁷ Ельницкий Л.А. Легенда о «гиперборейских дарах» Аполлону и пути ее распространения // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 209 сл.

⁷⁸ Русяева А.С. Религия и культы... — С. 48—49; Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Граффити из святилища Аполлона на Западном теменосе Ольвии // Хсб. — 2001. — Вып. 11. — С. 136—137.

⁷⁹ Русяева А.С. Милет — Дидимы... — С. 59—60.

⁸⁰ Русяева А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища... — С. 275.

⁸¹ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии... — С. 40—41.

⁸² Див., наприклад: Виноградов Ю.Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ. — М., 1977. — С. 80 сл.

⁸³ Соловьев С.Л. Из истории полисов... — С. 97 сл.; Соловьев С.Л. Арханчская Березань... — С. 298—299; Solovjov S.L. Ancient Berezan (Colloquia Pontica 4). — Leiden, 1999. — P. 34 ff.

⁸⁴ Подібний принцип сакрального захисту території Ольвійської держави, імовірно, діяв і в пізніші епохи. Див.: Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 138—139; Отрешко В.М. Посвящения Ахиллу Понтару как один из критериев определения границ Ольвийского государства // ПДКСП. — К., 1979. — С. 80 сл.; Носова Л.В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 66.

⁸⁵ Mertens D. Some Principial Features of West Greek Colonial Architecture // Greek Colonists and Native Populations. — Canberra; Oxford, 1990. — P. 376.

⁸⁶ Попів.: Wąsowicz A. Op. cit. — P. 200.

Одержано 06.11.2003

С.Б. Буйских

СВЯТИЛИЩА EXTRA-URBAN ЭПОХИ ГРЕЧЕСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

В статье рассмотрены данные о наличии греческих святилищ *extra-urban* в Нижнем Побужье архаического времени. На основе комплексного использования источников сделан вывод о том, что, как и в других районах Великой Греческой колонизации, они были необходимым структурообразующим элементом полиса и здесь. Эти святилища возникли в регионе одновременно с основанием Ольвии и были своеобразными сакральными и территориальными индикаторами пространственной структуры и границ Ольвийского государства.

S.B. Byiskih

EXTRA-URBAN SANCTUARIES OF THE GREEK COLONIZATION PERIOD IN THE LOWER BUG RIVER REGION

The article discusses the existence of Greek *extra-urban* sanctuaries in the Lower Bug Region in the Archaic period. A complex analysis of the sources has led us to a conclusion that they were an obligatory structural element of the polis there, just as in the other regions covered by the Great Greek Colonization. These sanctuaries emerged in the region synchronously with the foundation of Olbia, and they served as specific indications of spatial structure and boundaries of the Olbian State.